

A BÉKÉSCSABAI TANYÁK

– Ando György –

I. Vizsgálódásunk tárgya

A Békéscsaba újratelepítését követő tanyai településforma – mely Csaba város gazdasági életében dominánssá vált az idők folyamán – kialakulása, változása, fejlődése a tudomány által különböző szemszögekéből már feltérképezett terület. A várossal foglalkozó különböző monografikus kiadványok¹ szakmai alaposággal boncolgatják történeti, gazdasági, gazdaság-földrajzi szempontból a város külterületén kialakult tanyai településformát.

A csabai *tanya*, ('*sálaš'*) mint néprajzi vizsgálódás tárgya a fellelhető kéziratokban, a szakirodalomban már kevésbé feldolgozott terület, annak ellenére, hogy a tanyák és az ott folyó élet, gazdálkodás bizonyos mértékben organikusan kapcsolódott és a mai napig is kapcsolódik Békéscsaba néprajzához és történelméhez. A témával behatóbban csupán DEDINSZKY Gyula² csabai evangélikus lelkész, helytörténet-kutató és BELLON Tibor³ néprajzkutató foglalkoztak. A megye más településeinek környékén található tanyavilág néprajzi feltérképezése is várat még magára, azonban kivételként kell megemlítenünk Orosházát, ahol is a tanyák kutatása kiemelkedő eredményeket produkált⁴.

Az idáig végzett néprajzi kutatás főként Békéscsaba belterületére koncentrálódott és így jelentős számú – a néprajz majd minden témakörét átfogó – írás, dolgozat látott napvilágot, illetve került a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum néprajzi adattárába. A népi építézet, lakáskultúra, népi bútór, népi kerámia, népi textilművesség és a népelet többi összetevőjének leírása nemegyszer a kuriózumokra, a díszességre összpontosított, így kevesebb figyelem jutott a felszín alatt meghúzódó hétköznapi, kevésbé látványos jelenségek vizsgálatára. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a Csabához szorosan kötődő tanyák építézetét gazdálkodását stb. mellőzte a kutatás, legtöbbször csak érintőlegesen dolgozták fel, holott a csabai szlovák betelepülők építézetének, gazdálkodásának, viseletének, szokásainak legarchaikusabb elemei itt maradtak fenn legtovább – amint azt az adatközlők szlovák nyelven elmondott információi és a dolgozatunkban közölt fényképfelvételek is tanúsítanak.

A tanyai épületek az ott folyó gazdálkodás színtereként jelentős szerepet játszottak a város gazdasági életében. A tanyaépületek és a városi lakóházak bizonyos mértékig egységet képeztek, s dolgozatunk alábbi fejezeteiben ennek összefüggéseit kívánjuk felvázolni.

¹ Békéscsaba – 1930, Békéscsaba története – 1991, Békéscsaba földrajza – 1976, Tanulmányok Békéscsaba történetéből – 1970.

² *Dedinszky Gy.*: 1971., 1980.

³ *Bellon T.*: 1993.

⁴ *Barabás J.*: 1965. 80–108.

II. Adatok, következtetések a békéscsabai tanyák kialakulásához

A XVIII. század elején betelepült lakosság primer megélhetési forrása (mintegy 50 esztendeig) az extenzív állattartás⁵ volt, majd csak később vált dominánssá a földművelés. Az intenzíven fejlődő Csaba község lakossága a rideg állattartáshoz szükséges nagyterületű pusztákat, kaszálókat használt. A megtelepült jobbágyság másik, de nem elhanyagolható megélhetési forrása a földek megművelése volt. A közös legelőkön lévő, átmeneti szállást biztosító kezdetleges építmények – valószínűleg a környéken fellelhető növényi anyagokból épített kunyhók – megjelenését a XVIII. század 40-es éveitől valószínűsíthetjük⁶. A szántóföldeken emberi tartózkodásra is alkalmas – feltételezhetően nádfalú – építmények elterjedése is erre az időszakra tehető, amit DEDINSZKY Gyula levéltári kutatásai is alátámasztanak⁷. Ebből következően, „gyorsan kialakult a tanya gazdálkodás, amelyik meghatározta Csaba település- és gazdasági rendjét.”⁸

Tekintettel arra, hogy Csabán 1845-ben az örökváltási szerződéssel a volt jobbágyság által használt föld /jogilag/ saját tulajdonukba került, a tanyák kialakulásának bemutatásánál is ezt az időpontot vesszük figyelembe korszakhatárként. A *szállás* és *tanya* terminus használatánál BELLON Tibor kutatási eredményeire támaszkodunk. Ezek szerint „a 19. század fordulóján a szállás elnevezés tűnik gyakoribbnak, bár már találkozunk a tanya névvel is, míg a 19. század második felére már a tanya név válik meghatározóvá és általánossá”⁹.

1. Szállások az 1845 előtt a Csabához tartozó külterületeken

a) Belterület

Békéscsaba XVIII. századi első hullámban érkezett telepítői 11 felvidéki vármegyéből származtak, összesen 300 – mintegy 1 000 – 1 500 főt jelent – család lehetett¹⁰. A különböző helységekből származó telepések a felvidéki vármegyékből az Alföld keleti részébe való hosszú, embert próbáló vándorlásuk „kényszerállomásai” során kontaktusba kerültek az alföldi síkságon már megtelepedett „öslakossággal”. Ennek következtében a magukkal hozott kultúra kiegészült más, eddig számukra ismeretlen elemekkel. Elsajátították az Alföldre jellemző, a táj természetéhez igazodó építészeti, gazdálkodási stb. formákat. A magukkal hozott használati eszközök (bútor, konyhai felszerelés, viselet, gazdálkodási eszközök) mellett természetesen állatállományt is hoztak magukkal, mely kezdetben létük alapját képezte, később meghatározta megélhetési módjukat.

Csaba község az 1716-os évtől kezdve rohamos fejlődésnek indult. 1745-re a lélekszám – az újabb betelepülő hullámok és a természetes populációnak köszönhetőleg – már

⁵ Sirácky, J. a kol.: 1980. 243.

⁶ Becsei J.: 1976. 423.

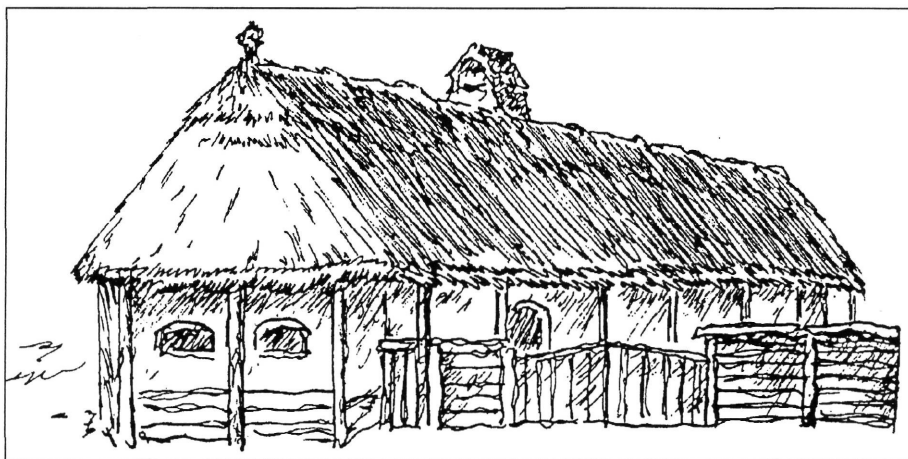
⁷ Dedinszky Gy.: 1986. 41

⁸ Bellon T.: 1993. 115.

⁹ Bellon T.: 1993. 572.

¹⁰ Korniss G.: 1930. 13.

2 740 főre emelkedett¹¹. Elsődleges lakóhelyeikre, ezek formájára csak következtetni tudunk. Tekintettel arra, hogy a táj ekkoriban még kopár, mocsaras vidék volt, házaikat a természet adta anyagokból, főleg a sokoldalúan felhasználható, kiváló fizikai tulajdonságú nádából – paticsfal¹² – készíthették. Feltételezésünk szerint csupán a megtelepedést követő átmeneti bizonytalan időszakban – ami néhány évet foglalt magában – építhettek nádból. A XVIII. század 20-as éveitől kezdődően a telkek, a nagyterjedésű határ fokozatos szétosztásával, a földigény kielégítésével a bizonytalanság megszűnésével helyzetük megszilárdulásával fokozatosan áttértek a tartósabb anyagok használatára, épületeik a korábbiól időtállóbbakká váltak. Így az 1740-es évekre kialakulhatott az ún. *simléderes* ház, melynek legjellemzőbb része az utcára benyúló félköríves sipkás tornác volt¹³.

1. kép Simléderes csabai ház

b) Külterület

A megtelepedett lakosság kezdetben a falu határában (ez nem kizárólag Csabára jellemző) akkora legelőterületet és kaszálót használt, amekkorára szüksége volt saját állatállományának extenzív tartásához. 1717-ben a csabaiak Mezőmegyer, Kerekegyháza, 1719-ben Vesze, Gerendás, Kígyós majd 1730-tól a soproni és a gerendási pusztákat bérelték¹⁴ legeltetés céljából.

Az itt élő lakosság az állattenyésztés mellett földműveléssel foglalkozott, már a letelepedést követően is. A csabai határ nagyságára való tekintettel – a kezdeti néhány esztendőben – minden lakos ott foglalhatott magának földterületet, ahol akart, és akkora művelésre alkalmas területet, amekkorát megbírt művelni. A földművelés és a szántók művelésének akkori módjának figyelembevételével – miszerint a föld kihasználása után új szántóföldeket törtek fel – kijelenthetjük, hogy ekkor a letelepedést követően még nem alakulhattak ki a szállások.

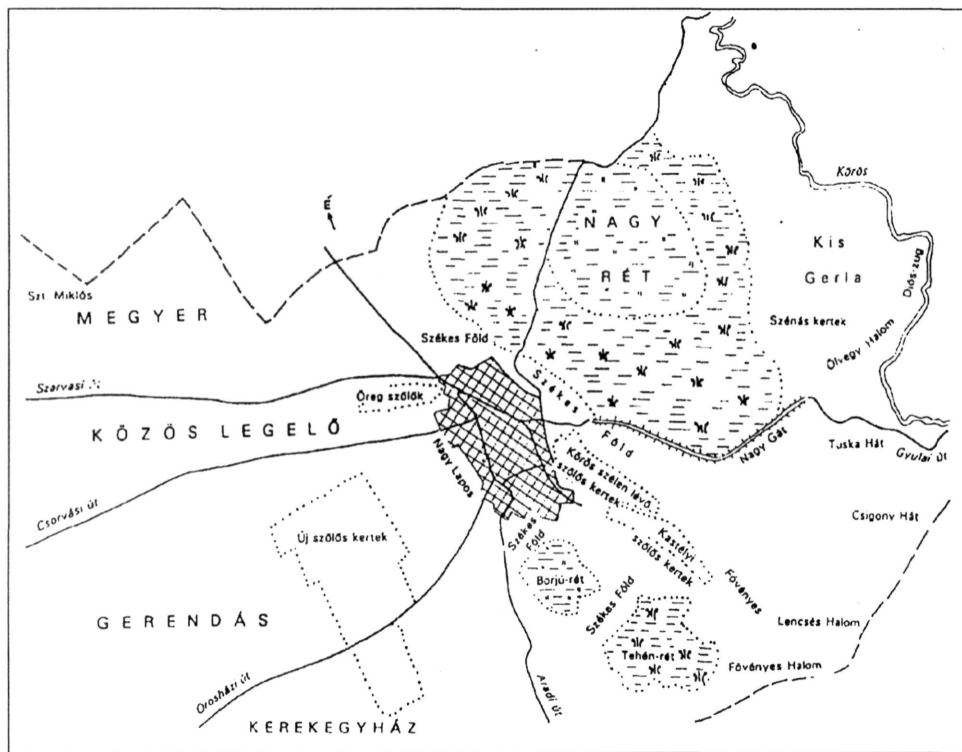
¹¹ Uo.: 13.

¹² Dám L.: 1992. 20.

¹³ Krupa A.: 1976. 25.

¹⁴ Molnár A.: 1991. 476.

A művelésbe vett terület azonban – a lakosság több hullámban bekövetkező és nagyarányú letelepedésének hatására, – gyorsan növekedett, aminek az lett a következménye, hogy a szántók és kaszálók használatának rendjét szabályozni kellett¹⁵. Így a határ használata – a természeti adottságok figyelembevétele mellett – a község által kidolgozott szabályos terv szerint folyt. Tekintettel a számtalan mocsaras, vízjárta területre, a magasabban fekvő és távolabb eső termőföldeket – Fürjest, Kismegyert, Nagymegyert, Szentmiklóst és Soprony nevű pusztákat – művelték meg legelőbb (lásd 8. kép). Ezeken a földterületeken szükségszerűen alakult ki a nagyobb munkák alatti kint tartózkodást biztosító építmények¹⁶. Tehát a szállásokat a gazdasági szükségszerűség hozta létre, majd idővel fejlesztette tovább¹⁷.

2. kép. Békéscsaba határa az ármentesítés előtt¹⁸

¹⁵ Uo.: 478–479.

¹⁶ Becsei J.: 1976. 421.

¹⁷ Balassa I. – Ortutay Gy.: 1979. 115.

¹⁸ Bellon T.: 1993. 131.

MARKOVICZ Mátyás 1748-ból való tudósítása alapján képet kaphatunk az akkori építkezési technikák többről is: a) „igen gyakran láthatsz nádból épített parasztházacskákat és marhaistállókat ... olyanokat, amelyek nádfalai polyvával hígított agyaggal vannak bekennve...”, másik mód mellyel MARKOVICZ még találkozhatott b) „földalatti házacskákkal [vermekkel], amelyekben ez a vidék és a szomszédos vidékek is bővelkednek”¹⁹.

MARKOVICZ harmadik típusként még megemlíti a vályogtéglából való építkezést is. Feltételezésünk szerint Csaba belterületén a szegényebb néprétegeknél még megtalálható lehetett a nád és a veremházak típusa, de erre az időre már a belterületen kialakult és dominánssá vált a vert falú és vályogfalú, náddal fedett *simléderes* házak variánsa. A két, korábban említett építkezési módot MARKOVICZ, megítélésünk szerint, az ekkor kialakulóban lévő Csaba határában található szállások bemutatásaként közli.

Az 1772-ben végrehajtott úrbérrendezés – mely többek közt szabályozta a jobbágytelek nagyságát²⁰ (34 kishold szántóban és 22 kishold kaszálóban), – az Élővíz csatorna kiásása 1777-ben, később pedig a mocsaras határrészek lecsapolásával létrejövő újabb, földművelésre, állattartásra alkalmas földek keletkezése²¹ kedvezően hatott a szállások nagyarányú elterjedésére. 1788-ra a szántó területe 28 130 holdra (Kismegyér, Nagymegyér, Soprony, Gerendás) a legelőké 23 621 holdra duzzadt²².

A község lélekszámának nagyarányú növekedése mind több földterület megművelését hozta magával, s ez serkentőleg hatott a szállástelepülés létrejöttére. A gazdák várostól távolabb eső termőföldjeinek megművelése, a legelőkön ridegen tartott állatállomány növekedése szükségessé tette a tartósabb anyagokból való építkezést. A XVIII. század végére, XIX. század elejére tehetjük az ún. modernebb, főleg gazdálkodási funkcióval bíró szállások létrejöttét. A legfőbb szempont az állatállomány elhelyezése volt; kezdetekben a szállás istállóból és színből állhatott, melyet náddal fedtek, a sarokban nyitott tűzhely volt a melegedést, főzést és a világitást szolgálva²³.

Megítélésünk szerint a mezőgazdasági termelés nagyarányú növekedése, a gazdálkodás megszilárdulása, modernizálódása következtében a XIX. század elején vált szükségessé az ott-tartózkodást biztosító külön, tágasabb lakóépületek emelése a külterületen. Ekkortájt jelennek meg az első, tartósabb anyagokból épített lakóépületek a gazdasági célokat szolgáló épületek (istállók, ólak stb.) mellett. Építésüket már a városban emelt lakóházak mintájára kezdik alakítani – természetesen az egyszerűség és a funkcionalizmus betartásával. Ebben az időszakban már kialakult szállástelepülés létezéséről tudunk „...a vidék a’ szorgalmas lakosságnak száz meg száz csinos tanyai épületjeitől fehérlik. Ezen tanyai épületek néhol olly sűrűn vannak egymás mellett, hogy szinte falukat képeznek...”²⁴.

¹⁹ Markovicz M.: 1991. 148–149.

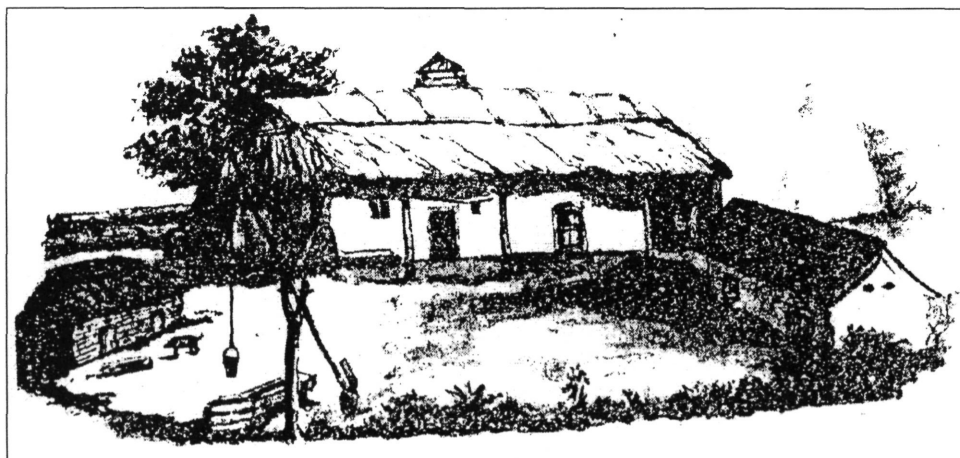
²⁰ Becsei J.: 1976. 419–420.

²¹ Uo.: 421.

²² Uo.: 419.

²³ Bellon T.: 1993. 208.

²⁴ Haan L.: 1991. 28.

3. kép. Szállásillusztáció Haan Lajos Békés-csaba c. könyvéből²⁵

HAAN Lajos, 1858-ban kiadott könyvében található leírásból és szállásillusztációjából (mely még a kiadást megelőző évekbeli külterületi szállást ábrázol) kiténik, hogy az lakóépület hasonlóságot mutat a Csaba belterületén lévő házakkal, ami számunkra bizonyítékkal szolgál arra, hogy a XIX. század első felében már kialakulhatott a mai értelemben vett, de az akkori viszonyoknak megfelelő *szállás-tanya*.

2. A tanyai település kialakulása a legelő-elkülönítési majd az örökváltásági szerződést követően

Csaba város történetében a XIX. század közepén két korszak-meghatározó esemény zajlott le, melyek nagyban elősegítették a helység fejlődését, és a mezőgazdasági, sőt az egész gazdasági termelést új alapokra helyezték.

A legelőkérdés itt, Békéscsabán is, mint az Alföld majd minden pontján, nagy problémákat okozott, tekintettel arra, hogy az extenzív állattartás korlátozott területi határok közé szorult. Szükségessé vált a legelők, kaszálók használatának rendjét szabályozó szerződés megkötése. A szerződés 1844-ben történő megkötése után a legelőket szétosztották, melynek természetes velejárója és következménye az újabb és újabb addig parlagon heverő földek felszántása lett, csupán két közös legelő, az Alvégi és Alsónyomás maradt használatban²⁶.

A legelő-elkülönözési szerződés, majd az 1845 december 31-én ünnepélyesen megkötött örökváltásági szerződés²⁷, elhárított minden akadályt az egyéni szabad kereskedelem és gazdálkodás útjából. A már a mezővárossá avanszált Békéscsaba előljárósága 1846-ban a

²⁵ Uo.: 28.

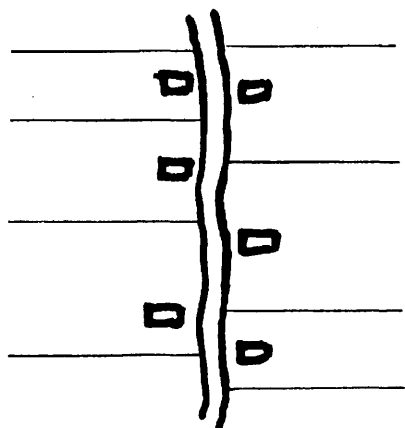
²⁶ Chlebnyiczki J.: 1996. 93.

²⁷ Szabó F.: 1970. 123.

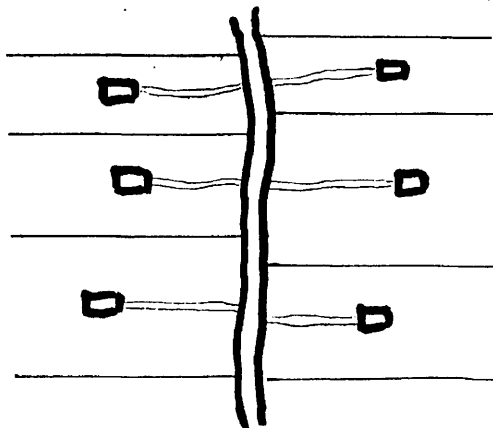
városban található 606 úrbéri telek és 764 zsellérház²⁸ alapján osztotta szét a legelőket, lehetőség szerint úgy, hogy mindenki – már akinek volt – szántója közelében kapja meg járandóságát. Csaba határához (mely 57 375 katasztrális hold volt) a következő területek tartoztak: Alsónyomás, Felsőnyomás, Fényes, Fényesi szőlők, Fürjes, Gerendás, Kanálisi szőlők, Kerek, Kisgerendás, Kismegyér, Kistrét, Nagymegyér, Nagyrét, Nagygerendás puszta, Sikkony, Soprony, Szentmiklós, Telekgerendás, Vandhát²⁹.

A földtulajdon jogi rendezése, új gazdálkodási formák bevezetése (pl. a gabonatermesztésben) meghatározó lökést adott a Békéscsaba határában – a már eddig is létező –, de ezt az időszakot követően fellendülő nagyszámú tanyaépítésnek. A tanyai település két formáját különböztethetjük meg Békéscsaba határában:

- a) **tanyautca vagy tanyasor** ('*uľička*') – a dűlőt két oldalán elhelyezkedő tanyák sora, tanyautcát létrehozva, „*a tanyaépületek többsége kiépült az utak mellé. A házak kerítettek, zárt utcavonulatot képeznek. Mögöttük hosszú csikokban húzódnak a szántóföldek.*”³⁰ – („*uľička takto kiazala, že sálaše popri cest'e boľi*”).
- b) **a dűlő derekán a határban szétszórtan elhelyezkedő tanyák** – („*na úrat'iach, na postredku zeme boľi sálaše*”).

4/a. kép. Tanyautca

4/b. kép. Dűlő derekán szétszórt tanyák

Mindkét beépítési mód jellegzetessége a csabai határnak, nem tudjuk helyhez kötni egyik módot sem, tekintettel arra, hogy mindkettő vegyesen fordul elő. Feltételezésünk szerint, a két bemutatott tanyai településforma kialakulása egyidőben történt meg. A különbség azzal magyarázható, hogy kezdetben (a földosztás következtében) a városban kialakult viszonyok, kapcsolatok – pl. a tanyautcában lakók a városban is szomszédok vagy rokonok lehettek³¹ – voltak a mérvadóak.

²⁸ Uo.: 124.

²⁹ Becsei J.: 1976. 419.

³⁰ Bárth.: 1982. 198.

³¹ Erdmann Gy.: 1991. 573.

5. kép. Felsőnyomás (Békéscsaba) *tanyautca* ('*ulička*'). (Fotó: Váradi Zoltán – 1997).

Az 1870-es évekig tanyája – mint Csaba város 1857-es, többször megerősített rendeleteiből kitűnik – csak a városban házzal rendelkezőknek lehetett³². Ez a tény számunkra abból a szempontból fontos, hogy a tulajdonos tanyán való tartózkodása idényjellegű, vagy a hét bizonyos napjaira vonatkozik, mert lakása a belterületen van. Természetesen a nagyobb gazdák tanyái már tartósan lakottak voltak, tudniillik ott béresek szolgáltak, mezőgazdasági munkákat végeztek, az állatokat látták el az év egészében.

Az 1870-es évekre datálhatjuk azt az időszakot, mikor a tanyatulajdonosok egy része – különböző gazdasági okokból – arra kényszerül, hogy városi házaikat eladva a tanyára költözzön ki végérvényesen. Ekkor a tanyán az ún. simléderes háztípus, mellette különböző, szétszórtan elterülő gazdasági épületek építése a jellemző.

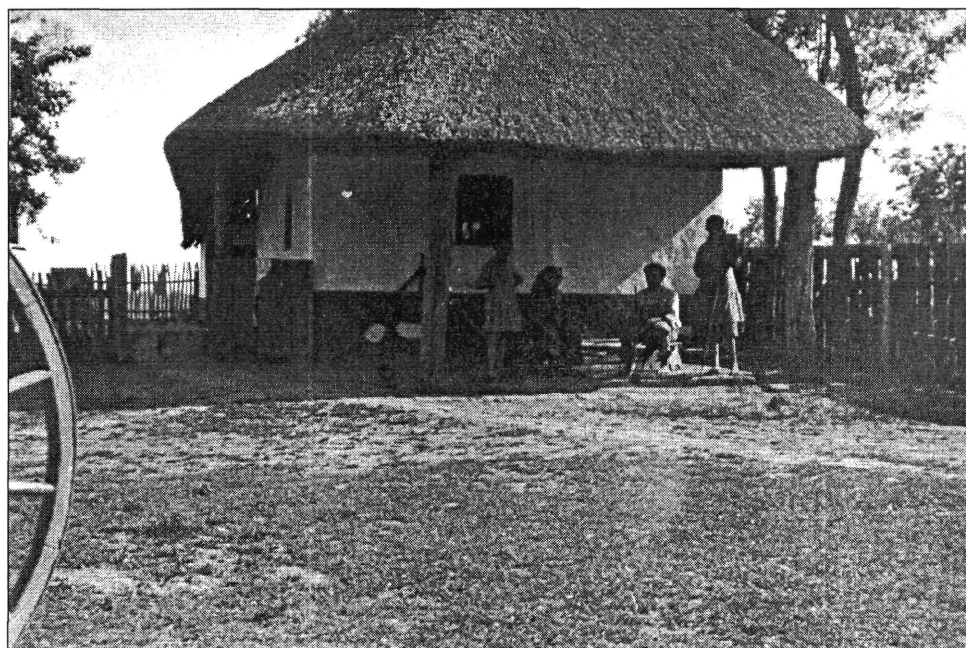
Az alacsony, vert falú vagy vályogfalú, egyablakos, szelemenes épületek tetőszerkezete az épület elé nyúlik félkör alakban, melyet két oszlop támaszt alá. A rendszerint három-, ritkábban többosztatú épületekben szoba, nyitottkéményes pitvar, kamra található, és némely esetben az istálló is egy tető alatt kapott helyet. A tető két deszkával rögzített kontyban végződik, melynek csabai elnevezése: '*kalap*'³³. A fényképfelvételeken bemutatott tanyákra adatközlőink már nem emlékeznek, a felvételeket LINDER László ev. lelkész készítette 1934-ben.

³² Uo.: 573.

³³ Szeberényi L.: 1934. 73.

6. kép. Lipták János gerendási tanyája, épült: 1846. (Fotó: Linder László – 1934)

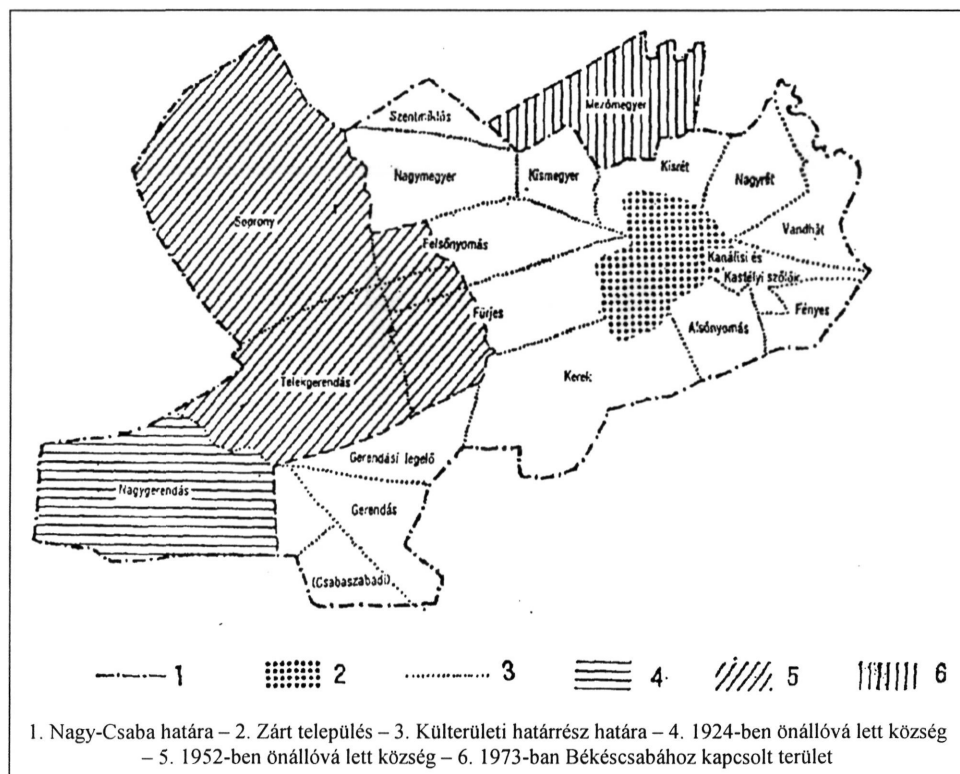
7. kép. Laczó tanya – Fürjes, épült a XIX. század közepén. (Fotó: Linder László – 1934)

A múlt század második felére Csabán – a belterületen – már nem építettek simléderes házakat – ez a tény a különböző városi tűzvédelmi okokkal magyarázott tilalmakból derül ki, – hanem ekkor születik meg Csaba népi építészetét meghatározó ún. 'podsztyenás' háztípus.

A külterületen az ún. *középmagyar* vagy *alföldi* háztípus, a belterületi házakhoz képest leegyszerűsített helyi jegyekkel ötvözött változata – előtornác nélküli vagy előtornácos módozata – az 1870-es években jelenik meg. Ekkor, felhagyván a városi házakat, a tartós kiköltözés nagyobb méreteket ölt.

A tanyán megtalálható volt „*egy vagy két szoba, konyha, konyhából vagy a hátsó szobából nyíló éléskamra, majd kívülről a tornácról nyíló nagykamra a termények számára. Ennek végében szín. Lehetett ennek végében vele összeépítve (egy tető alatt, vagy a lakóépületre merőlegesen elhelyezve), vagy külön épületként az istálló, külön az ólak, a góré.*”³⁴

III. A békéscsabai tanyák népi építésze

8. kép. Békéscsaba határának változásai³⁵

³⁴ Dedinszky Gy.: 1971. 19.

³⁵ Becsei J.: 1976. 418.

1. Gazdálkodás – szociális különbségek

A tanyai étellel a Csaba belterületén élő lakosság is valamilyen formában kapcsolatba került, – a nagygazdák városi házaik mellett tanyát, tanyákat tartottak fenn, a szegényebb néprétegek a tanyákra szegődtek szolgálatra, különböző mezőgazdasági termények vásárlása, beszerzése történt a tanyán, vagy egyszerűen rokoni szálak fűzték a városi embereket a tanyán élőkhez.

A tanyák mai értelemben vett formájának kialakulása – ahogyan már erről az előzőekben szóltunk – a múlt század második felére tehető. A tanyaépületeket a ma még élő generáció megörökölte vagy vásárolta ill. bérelte, de tanya építkezésre életük során már nem került sor. Csak a tanyaépületek felújítására a kor követelményeihez való igazításra volt példa. Csaba nagykiterjedésű határában még a mai napig is szép számmal fellelhetők – annak ellenére, hogy a II. világháborút követően ismert okokból rengeteget elbontottak – ezek az épületek, melyek generációkat kiszolgálva meghatározói voltak Békéscsaba mezőgazdaságának.

A csabai határban nincsen rossz föld, Fényes a leggyengébb, de ott is megterem minden, Alsónyomás az szikes. – ezért főképp legelőnek használták, ... Kistrét, Nagyrét nehéz feketeföldek, Kerek, Soprony, Gerendás jó könnyen megművelhető földek („V čabiaskon chotári ěinto slabá zen, Fěnes je najslabšia, aľe aj tan sa narodĭ, Alšõnomáš je sejkěš, Kerek, Šoproň, Gerendáš, dobrá zen, ľahko mohov obrábat”).

A gazdák vagyonságát tekintve a 20 hold alatt gazdálkodó gazdákat *kisgazdáknak* ('malí gazda'), az ennél nagyobb földterülettel rendelkezőket – akik közül többnek volt 100–200 holdja is, *nagygazdáknak* ('vel'kí gazda') nevezték. A szegényebb pár holdon gazdálkodó gazdáknak is volt már tanyája (pl. ...-ék tanyája csak két holdon feküdt a Szarvasi úton, de azon a darab földön is már volt tanya („...-ov sálaš bov iba na dvoch uvierov na Sarvaškej cestě, aľe aj na takom kúš'ťiku bov sálaš”). A tehetősebb gazdák saját földjeik mellett béreltek is szántóföldeket, sok esetben a szomszédos határban.

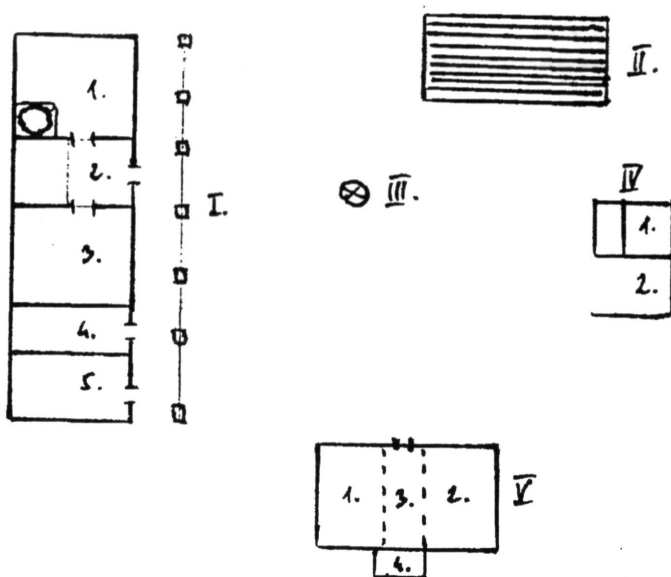
A gazdák, főleg a legtehetősebbek, csabai házaiktól nem váltak meg, tanyáikon a komenciós béres családjával teljesített szolgálatot. A *nagygazdák* csak a nagyobb munkák esetén, pl. idénymunka alatt vagy, *csak ellenőrzésképpen jártak* tanyáikra („iba tavo iš'ľi vid'iet', že ako gazdujú”). A *középgazdák* jó része a béresekkal együtt kinn lakott egész héten *csak szombaton jött be a városi házába* („tánvo bivav aj gazda cez tíz'd'en, aľe sobotu prišov domov”). A pár holdon gazdálkodó *kisgazdák* városi házzal már nem rendelkeztek, egész életük a tanyán zajlott, igaz, legtöbbjüknek így is volt *bérese* ('bíreš'), *kiskondása* ('malí gondášik').

2. A csabai tanya

A tanyaépületek a hozzájuk tartozó gazdasági épületekkel egyetemben, Békéscsaba határában relatíve egységes képet mutatnak, amit az adatközlők visszaemlékezései is bizonyítanak. Természetesen a vagyoni tényezők nagyban befolyásolták a lakóépület, az ólak, a kukoricásgörék stb. nagyságát, építésük „precizitását”.

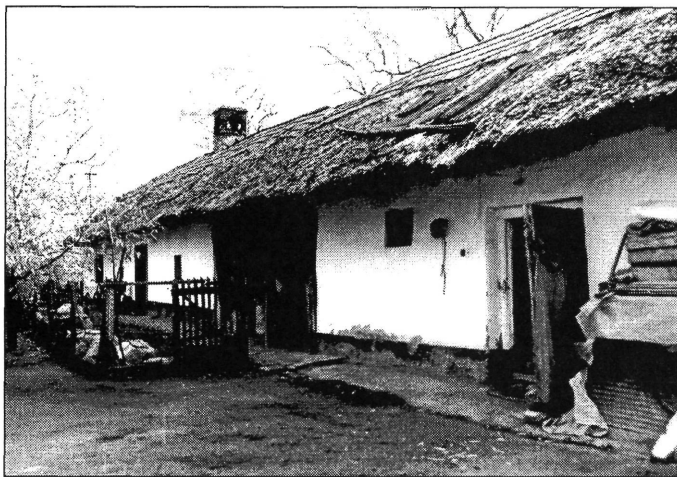
9. kép. Tanya a békéscsabai határban (Fotó: Tábori György – 1961)

10. kép. Tanya helyszínrajza

I. Lakóépület ('chiža') 1. első szoba ('preňia chiža') 2. konyha ('pitvor') 3. hátsó szoba ('zaňia chiža') 4–5. kamra ('komora')	IV. 1. disznóól ('chľiev') 1/a. kifutó ('akov') 2. nyitott szín ('cieňa')
II. Kukoricagóré ('górej') III. Kút ('stuňa')	V. Istálló ('staja') 1. állás lovaknak ('álás pre koňe') 2. állás tehéneknek ('álás pre krave') 3. placc ('plac') 4. szénatartó ('seňinec')

Helyszínrajzunk, mely több adatközlő elmondásán alapul és megkísérli rekonstruálni az eredeti állapotot, az épületek elhelyezkedését, beosztását mutatja be. Természetesen, a tanyákon előfordultak kisebb-nagyobb eltérések is – pl. a *nyitott szín* és az *istálló* nem külön épületekben kaptak helyet, hanem a lakóépülettel vannak egybeépítve (lásd 11. kép). A *kukoricagóré* elhelyezése is változatos, lehetett a lakóépületre merőlegesen bizonyos távolságra elhelyezve, de találunk példát arra is, hogy az udvar legvégén kapott helyet. Több helyütt is megtalálható volt a *nyári konyha* ('*kuchinka*') a konyhaajtóval szemközt elhelyezve. A *veteményeskert* ('*záhradka*'), ha szétszórtnan fekvő tanyákról beszélünk, előtte, ha tanyautcáról, mellette helyezkedett el. A tanyák végében rendszerint sövényből font, vagy, vert falú, vagy különböző, tanyák környékén megtermett növényekből készített (lásd 12. kép), később már drótkerítésű ('*preprávká*'), *szérűskert* ('*dvorec*') terült el.

11. kép. A lakóépülettel összeépített szín és istálló (Fotó: Váradi Zoltán – 1980)

12. kép. Cirokszárbból készített kerítés a szérűskert körül (Fotó: Tábori György – 1961)

Ezeket a „tanyagazdaságokat” akácfaakkal (*'breštán'*) ültették körül. A fák árnyékot szolgáltatottak, de legfőbb haszna a tüzelőszükséglet kielégítése és a szerszámnyél készítése volt. („*Breštáne bole visad'enie okolo sálašu, chládok držav, aj d'ejaki sersám robil'i a aj kúril'i s ěin'*”).

3. A tanyai lakóépület és berendezése a csabai középgazdáknál

A lakóépület és a „tanyagazdasághoz” tartozó többi, különböző funkciókkal rendelkező épület építését mesterek végezték. Az adatközlők – tekintettel arra, hogy ezen épületek a múlt század végén keletkeztek – tanyaépítkezésen már nem vehettek részt, az építkezéssel kapcsolatos információkat szüleik, nagyszüleik elmondásából ismerhetik.

A tanyaépítés – az adatközlők emlékezete szerint – legősibb formája a *falverés* (*'nabí-janvó'*) volt. Minden esetben *mestert* (*'vibjár'*) fogadtak, aki pénzért végezte és irányította is a munkálatokat. Ez a mester nemcsak a lakóépület építését végezte, de az istállókat, ólakat stb. is ő építette.

A fal alapanyagának, a földnek beszerzése „nem jelentett különösebb nehézséget, hiszen, azt szükség esetén ki lehetett termelni a tanyaudvaron az ún. *bitang gödrökből*”³⁶. Alapot akkoriban nem ástak, ill. „csak egy ásónyomnyit körbe a főfalak helyén, és onnan kezdtek el a falverést („*Alap ěnobil'i, málo za hášov vikopal'i, spravil'i taki garád a potom stáde začli drvit'*”). A falvastagság 50–60 cm. lehetett, mely nemcsak a hőtől, hidegtől való izolációt szolgálta, de így a fal statikailag is masszívabb, tartósabb volt („*múr mav šírku ped'esiát–šes'desiát centi'*”).

Az építkezés másik módja, mely a falverésnél fiatalabb technika, a vályogtéglából való falazás. Az égetetlen téglákat mindenki a saját földjén készítette el, a sarat lovakkal dolgoztatták szét, keverték be, majd kézi erővel formákba rakták. Az már nagyon szegény embernek számított, akinek nem volt lova („*koňma šlápali, poton nakládli do tích furmov. To bov vel'mi chudobní člověk čo ěimav koňe'*”). A kiszáritott vályogtéglából szintén *mester* (*'murár'*) rakta a falat. A tetőszerkezethez szükséges faanyagot, ajtó és ablakkereteket, gerendákat vásárolták, minden esetben *fenyőfát* (*'jedla'*). A tanyát környező akácokat építkezés céljára használni nem tudták, mert elmondásuk szerint nagyon nehéz, és megmunkálása is nehézkes volt.

A tetőfedést, nádazást, majd később a cserepezést szintén *mester* (*'streichár'*) végezte. A nádtető alá nem volt szükség olyannyira jóminőségű faanyagra, mint a cserép alá.

Az így elkészített házat tapasztás után *bemeszelték* („*vimazali z vápnon'*”) a lábazatot, mely mintegy 50 cm magas lehetett, feketére vagy más sötét színre kenték. Szembeötlő, hogy a tanyák formájukat tekintve nagybani hasonlóságot mutatnak a városban található házakkal. A különbség annyi, hogy a tanyai házak kisebbek, alacsonyabbak, és nélkülözik a városi házak díszességét. A tanyák oldaltornácosok, sőt néhány helyen *előtornácos* – *'podsztyenás'* épületekre is bukkanhatunk, melyek bizonyítékkal szolgálnak számunkra arra, hogy Csabán lakó építőmesterek építhették a tanyákat.

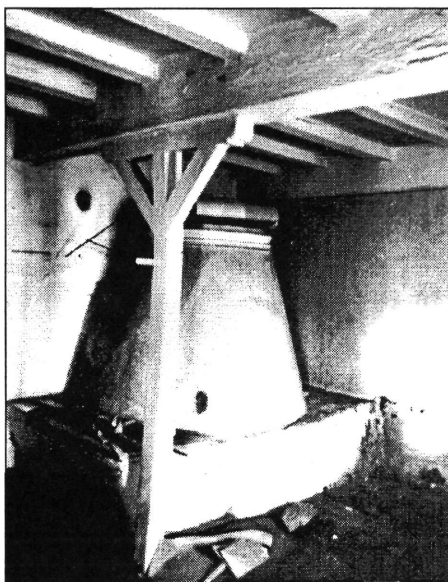
³⁶ Dám L.: 1993. 133.

13. kép. Nagyréti tanya – Jantyk György tulajdonában (Fotó: Váradi Zoltán – 1997)

A ház alaprajzi elrendezése: a nyitott, oszlopokkal alátámasztott – kezdetben vertföldű, majd később, az I. világháború után már téglával kirakott – *oldaltornácról* ('gang') a nyitott *kéményes konyhába* („*pitvor s otvorenín kochon*”) lépünk. Balra nyílik az *első szoba* ('*preńia chiža*'), jobbra pedig a *hátsó szoba* ('*zańia chiža*' vagy '*chižka*').

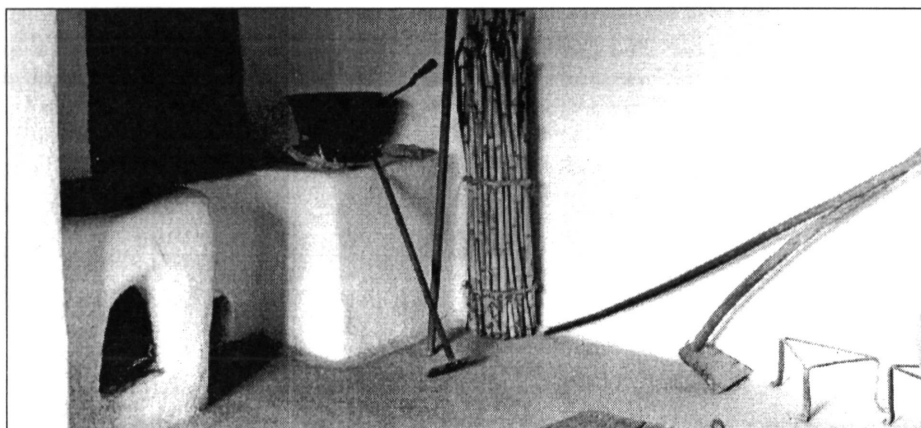
Itt a tanyán – ellentétben a városi házakkal – nem volt megtalálható a klasszikusan értelmezett tisztaszoba, mert az első szoba szolgált a mindennapi élet tereként. Itt, ebben az *első szobában* volt a boglya formájú *kemence* ('*pec*'). A *mestergerendát* ('*hrada*') és a rá nehezedő *keresztgerendákat* ('*hriadke*') a kemence mellett alátámasztotta egy *oszlop* ('*socha*'), mely a tetőszerkezet nyomását tompította.

14. kép. A mestergerendát alátámasztó oszlop ('socha') (Fotó: Ando György – 1995)

A földpadlós, szombatonként *lóganéval tapasztott* („*koňacienkou vimazaná*”), és mintásra locsolt padozatú szoba berendezése is egyszerű volt. Az ajtó mögött jobbra egy ágy, a kemence melletti falnál két ágy állott hosszanti irányban. A szemközti két ablak között *fiókos szekrény* (*šifon*) foglalt helyet, mely fölött *tükör* (*zrkadlo*) függött a falon. Az ajtótól átellenben sarokpad és asztal állt, melynél a család étkezett. („*Za dverma bola ena post’el’ a pred pecov bole dve post’e le skonča, poton medzi oblokmi bola ena škriňa. V uhle poton lavic. Zrkadlo na múre*”).

Konyha (*pitvor*): A *szabadkéményes* (*slobodní koch*) konyha szintén földpadlójú volt *cigányfallal* (*cigánmúrik*) elválasztva. A két világháború között még léteztek szabadkéményes konyhák, de jelenünkben ilyen megoldással már nem találkozhatunk. A kürtőt is építőmester csinálta vályogtéglából. Az adatközlők emlékezete szerint a kémény eredetileg fából volt kis tetővel (*sklep*). A pitvarban volt szintén a *vályogból falazott tűzhely* (*piecka*), és innen történt a kemence fütése is. A *kemenceszájat* (*čelust’*), néhol ügyes kezű háziasszonyok mintával látták el („*z hl’inov omazali čeluste, poton tak vicifrovali*”). A konyhában kaptak helyet a különböző konyhai eszközök és felszerelések. Asztal a legtöbb helyen nem volt, mert a szobában étkeztek. („*V pitvore ňe bo v stov, jedli v prenej chiži*.”)

15. kép. A szabadkéményes konyha nyitott tűzhellyel a békéscsabai Gabonamúzeumban
(Fotó: Nagy Imre – 1987)

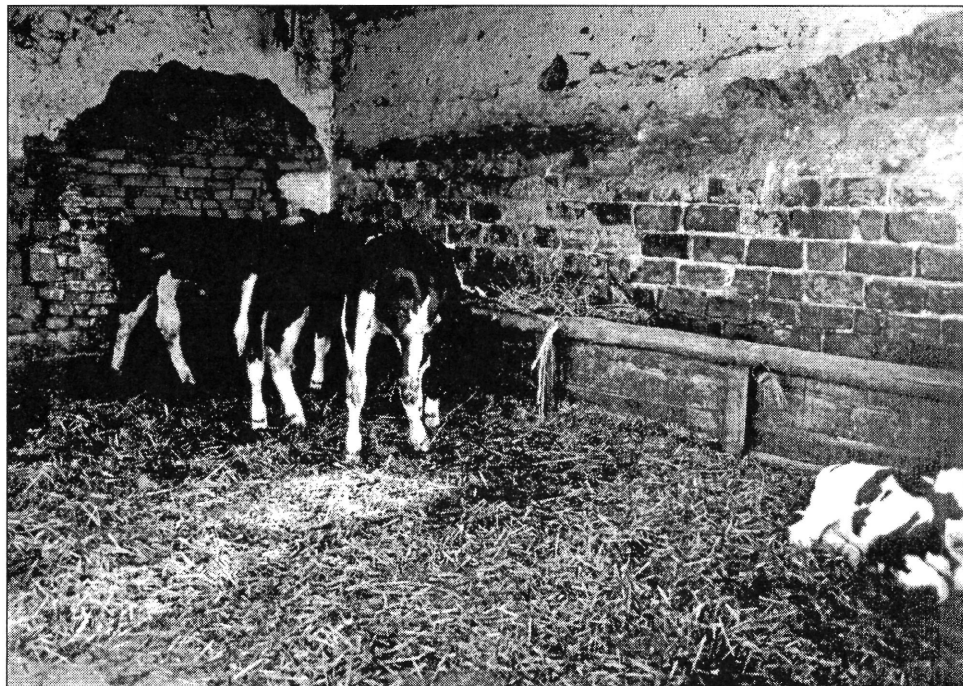
Hátsó szoba (*zaňia chiža*): A hátsó szoba, ahol rendszerint még kemence sem volt található, tároló funkciót töltött be. Néhány egyszerű bútor, szekrény, asztal, láda volt ebben a helyiségben az ünneplő ruhák számára. De emellett a szoba adott helyt a korsókban, ballonokban tárolt pálinkának és bornak is („*Tan držali večmej hábe, pálenvo aj víno v krčahoch*”).

A két *kamra* (*komora*): ajtajai a gangról nyíltak, az elsőben tárolták az élelmiszert és a gabonát *kasznikban* (*kasňičke*). A kasznikat az ács készítette deszkából és a *búza* (*žito*) és *árpa* (*jačmeň*) tárolására szolgáltak. A *második kamra* – néhol (*slaňináška*) – a különböző szerszámok, *lószerszámok* (*štverňe*), *kosarak* (*koš*), *háztartási eszközök* (*riad*) tárolóhelyéül szolgált.

4. Gazdasági épületek

Istálló ('staja'): A gazdasági épületek az istálló, disznóólak, szín stb. szintén vályog-téglából készültek. Elhelyezkedését tekintve két formát különböztethetünk meg a tanya-világban: az istálló vagy a lakóépület mögött, azzal egy tető alatt kapott helyet. „A múlt század utolsó harmadában az alföldi mezővárosok paraszt-polgári építészetében egyre gyakoribbá válik, hogy az istállókat a házzal egy tető alá építik más gazdasági építményekkel együtt.”³⁷ Ez az építési mód is megjelenik a csabai tanyákon (lásd. 11. kép). Az adatközlők állítása szerint azonban gyakoribb volt, hogy teljesen különálló építményként helyezkedett el a tanyaudvaron.

A középparaszti rétegnél az istálló a lovak és a tehenek számára is egy helyiségből állt. Kétszárnyú bejárati ajtón keresztül lehetett belépni az ún. *placra* ('plac') melynek két oldalán helyezkedtek el az *állások* ('*áláše*'), egyik oldalon a *lovak* ('*koňe*'), a másikon a *tehenek* ('*rohatí statok*') számára. Az istállóban is megtalálható mestergerendát két oldalról oszlopok támasztották alá. A hátsó falból átjáró nyílott a *féleresz* ('*na pov d'iah*') hátul szintén nyitott *szénatartóba* ('*seňinec*') (lásd 17. kép). A szénatartók főként fából készültek, gazdagabb helyeken már falazottak voltak.

16. kép. Tehénállás az istállóban (Fotó: Váradai Zoltán – 1997)

³⁷ Dám L.: 1995. 48.

17. kép. Az istállóból nyíló szénatartó ('seňinec') (Fotó: Váradi Zoltán – 1997)

Szín ('cieňa'): Az előlről nyitott ('otvoreni') szín tárlóhelyként funkcionált. Itt kaptak elhelyezést a különböző mezőgazdasági eszközök és a *szekér ('koč')* is. Elhelyezkedését tekintve több változat is előfordul, vagy az istálló mellett volt, vagy a disznóólakkal volt egybeépítve.

Disznóólak ('chlieve'): Jobbmódú gazdák disznóólai vályogtéglából épültek, a kevésbé tehetős gazdák óljaikat csak házilag készítették el. Az *ól kifutója ('akov')* megmunkált, vagy megmunkálatlan fából készült.

Kukoricatároló építmények (górék) ('górej'): A kukoricagórék eredetileg, az I. világháborúig, falábakon álltak, ekkor jelentek meg az égetett téglákra épített favázas kukoricatároló épületek. Az eredeti favázas építmény fagerenda lábait beásták a földbe – ezek képezték a szerkezet vázát, majd cserépléc vastagságú lécekkal szegték körbe a vázát („zakopal'i takie stlpe a poton na to doske nadrvili"). A górék teteje nyeregvetős, újabban cseréppel fedett.

A „szárítók” alatti teret sem hagyták kihasználatlanul, mert vagy tyúkházat vagy disznóólakat építettek alá.

*18. kép. Disznóól ('chliev'): Krizsán János udvarán – Gerendás
(Fotó: Tábori György – 1953)*

19. kép. Disznóól a göré alatt – Gerendás (Fotó: Tábori György – 1953)

Összegzés

A XVIII. század 40-es éveiben Békéscsaba határában kialakult szállások majdan tanyák fejlődésük során több változáson is keresztül estek. A kezdetleges nádból készült épületek és a veremházak, majd a később kialakult simléderes, és végül a mai formájukat elnyerő tanyák lakóépületeit tanulmányozva bizonyos párhuzamot vonhatunk a Békéscsaba belterületén formálódó, kialakuló lakóházakkal. A tanyaépületek lakórészeinek formája, építésének technikai leegyszerűsítve egy kis időeltolódással követték a városi házakon lezajlott változásokat, módosulásokat. A tanyákon megjelentek a simléderes, majd az előtornácós házak is, a csabai háznak egy módozata, a barokkos vagy klasszicizáló homlokzatú házak azonban sosem kerültek tanyai környezetbe.

A különbségeket tekintve leszögezhetjük, hogy Békéscsaba belterületén található lakóházak „lakáscentrikusak”, a tanyai házak pedig „gazdaságcentrikusak”. A tanyákon minden helységnek, épületnek valamilyen formában a gazdálkodáshoz köthető szerepe van.

IRODALOM

Balassa – Ortutay 1976.

Balassa Iván – Ortutay Gyula: 1976. Magyar néprajz. Budapest.

Barabás 1965.

Barabás Jenő: 1965. Tanyai település és építkezés. In.: Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza. 80–108.

Bárth 1982.

Bárth János: 'tanyasor' szócikk. In.: Magyar néprajzi lexikon Sz–Zs. Szerk.: Ortutay Gy. Budapest.

Becsei 1976.

Becsei József: 1976. Békéscsaba térbeli alkata. In.: Békéscsaba földrajza. Szerk.: Tóth J. Békéscsaba Városi Tanácsa, Békéscsaba. 415.–488.

Bellon 1993.

Bellon Tibor: 1993. A település. In.: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin I., Krupa A. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 113.–131.

1993. Földművelés. In.: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin I., Krupa A. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 194.–252.

Chlebnyiczki 1996.

Chlebnyiczki János: 1996. Čbianska čítanka I. – Csabai olvasókönyv I. Békéscsaba, Szlovák Kutatóintézet.

Dám 1992., 1993., 1995.

Dám László: 1992. Építkezés. Debrecen, A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem kiadványa.

1993. Építkezés lakáskultúra. In.: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin I., Krupa A. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 132–164.

1995. A magyar paraszti állattartás építményei. In.: Ház és ember. Szerk.: Cseri M. és Füzes E. Szentendre. 39–68.

Dediszky 1971., 1980.

Dediszky Gyula: 1971. Szlovák parasztek élete a békéscsabai tanyákon. MMM. Néprajzi adattára, kézirat: 876/1974.

1980. Munkaeszközök és munka a békéscsabai szlovák középparaszti gazdaságban századunk elején. MMM. Néprajzi adattára, kézirat 1645/1980.

Erdmann 1991.

Erdmann Gyula: 1991. Csaba mezőgazdasága. In.: Békéscsaba története. Szerk.: Jankovich B. D., Erdmann Gy., Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 521–723.

Haan 1991.

Haan Lajos: 1991. Békés–csaba. Békéscsaba, Békés Megyei Közgyűlés Önkormányzati Hivatala.

Korniss 1930.

Korniss Géza: 1930. Békéscsaba megyei város története alapításától napjainkig. In.: Békéscsaba. Szerk.: Korniss G., Körösvidek Nyomdája, Békéscsaba. 9–65.

Krupa 1976.

Krupa András: 1976. Néprajzi jegyzetek Békéscsabáról. Békéscsaba, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Békés Megyei Szervezete

Markovicz 1991.

Markovicz Mátyás: 1991. XVI. Okmányok. In.: Békés–csaba, Békéscsaba. 143.–153.

Molnár 1991.

Molnár Ambrus: 1991. Csaba újratelepülése, társadalma, gazdasága, önkormányzata 1772-ig. In.: Békéscsaba története. Szerk.: Jankovich B.D., Erdmann Gy., Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 385.–519.

Szabó 1970.

Szabó Ferenc: 1970. Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig (1846–1914.) In.: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk.: Kristó Gy., Székely L., Békéscsaba Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának kiadása, Békéscsaba. 123–168.

Szeberényi 1934.

Szeberényi Lajos Zsigmond: 1934. Spôsob stavby v starodávnej Čabe. In.: Čabianský kalendár, Békéscsaba. 73–76.

Szenti 1979.

Szenti Tibor: 1979. A tanya. Gondolat, Budapest.

Sirácky 1980.

Sirácky, Ján a kol.: 1980. Slováci vo svete 1. Martin, Matica slovenská.

Adatközlők

(Köszönetünket fejezzük ki az adatközlőknek a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségükért.)

ANDÓ Györgyné szül.: FABULYA Judit, 1928.; HANKÓ András szül.: 1938.; KOVÁCS János szül.: 1925.; KOVÁCS Jánosné szül.: ONDREJCSIK Ilona, 1927.; MAZÁN Mátyás szül.: 1938.; ONDREJCSIK Andrásné szül.: SZASZÁK Zsófia, 1926.; PETRI KRAJCSÓ Mátyás szül.: 1913.

The farms around Békéscsaba

– György Ando –

Résumé

Formation, changing and development of the farm-stead-like form of settlement following the re-population of Békéscsaba – which became a dominant part of the economic life of Csaba town during the history – have already been a surveyed area for scientists. The *farm-stead of Csaba (sálaš)* as the object of ethnographic research, however, is a less elaborated topic in the available manuscripts, publications or professional literatures in spite of the fact that the farms and the life, husbandry characteristic of them connected and even today connect in some degree organically to the ethnography and history of Békéscsaba. The buildings of the farms and the husbandry taking place there played a significant role in the economic life of the town. The farm-buildings and the urban houses formed a unity in some degree. The farm-buildings together with the out-buildings belonging to them show a relatively uniform picture in the fields around Békéscsaba. In the 40s of the 18th century the dwellings, the later farms formed in the border of Csaba went through more changes during their development. Studying the buildings of the primitive hole-houses made of reed, then the screened types formed later, eventually the farms gaining their current shape we can discover a certain parallel with the buildings formed in the inner town of Békéscsaba. The forms of the dwelling parts of the farms, their building techniques in a simpler way and with some time-gap followed the changes, modifications appearing in the urban houses. On the farms the screened and the fore-porched houses also appeared. One type of the houses in Csaba, the house with baroque or classicist front, however, never showed up in the environment of the farms.

György Ando
Munkácsy Mihály Museum
Békéscsaba
Széchenyi Street 9.
5600